

Both Noémi Zsuzsanna

Egodokumentumok és biográfia. Gondolatok egy kutatás margójára

Az egodokumentumok, értelmezésem szerint, olyan múltra vonatkozó források, melyeknek főszereplője maga a forrás szerzője, tematikailag pedig a szerző történelmi tapasztalatairól informálnak.¹ A személyes források csoportjába tartozónak gondolom mindenekelőtt a naplókat, leveleket, útirajzokat, a visszaemlékezéseket és a privát fényképeket. A CNSAS² irattárában őrzött állambiztonsági megfigyelési dossziékat, tekintettel arra, hogy olyan típusú dokumentumokat is bőséggel tartalmaznak, melyeknek szerzősége nem a célszemélyhez kapcsolódik, nem sorolom a személyes források közé.

Az egodokumentumok által elsősorban nem a köztörténet vagy a gazdaság- és társadalomtörténeti makrofolyamatok rekonstruálhatók, hanem a múlt belső átélése. Lévén, hogy közvetlen történelmi tapasztalatokról tudósítanak, az életrajzi vagy általában „alulnézeti” kutatások vonatkozásában pótolhatatlanok. A személyiség különböző időszakokban és médiumokban keletkezett lenyomatainak hiányában, tehetetlenkedéstől és bizonytalankodásoktól mentes döntéseket hozó, állandó és koherens személyiséggel rendelkező, korlátozott racionalitásnak engedelmessé történelmi szereplőket idézhetnénk csak meg,³ nem beszélve arról, hogy az irattermelő intézményektől távolabb eső, „névtelenek” történetének feltárása, személyes dokumentumok hiányában lényegében lehetetlen vállalkozás volna.

2010 és 2018 között a 20. század második felének egyik legmeghatározóbb erdélyi magyar történésze, Imreh István (1919, Sepsiszentkirály–2003, Kolozsvár) életének és munkásságának a kutatásával foglalkoztam. Abból az alapvetésből indultam ki, hogy a tudományos diskurzus milyenségét az azt megalkotó személyisége, illetve a szövegek létrehozásának társadalmi és politikai kontextusa is meghatározza. *A székely faluközösség nótáriusa. Imreh István élete és munkássága* címmel napvilágot látott összefoglalóm⁴ tehát a historiográfiai jelentőségén túl, reményeim szerint, társadalomtörténeti, intézménytörténeti és eszmetörténeti vonatkozásban is hozott új eredményeket. Az egyedi általánosíthatósága érdekében, kutatásaim során, állandó párhuzamok vonásával igyekeztem több figyelmet fordítani az Imreh István közvetlen környezetében dolgozó, ún. „kolozsvári történetírói iskola” tagjaiként működő kutatók helyzetére is.⁵

Both Noémi Zsuzsanna (1990) – történész, muzeológus, PhD, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, bothnoemiszuzsanna@gmail.com

¹ Ezzel Sipos Balázs témában újonnan megjelent kötetének meghatározását követem. Sipos Balázs: *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948*. Bp. 2022. 15.

² Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității.

³ Lásd: Levi, Giovanni: *Az életrajz hasznáról*. Korall I(2000). 81–92.

⁴ Both Noémi Zsuzsanna: *A székely faluközösség nótáriusa. Imreh István élete és munkássága*. Kvár 2021. (Erdélyi Tudományos Füzetek 294.)

⁵ Összehasonlító elemzést önálló tanulmányként is végeztem. Lásd: Both Noémi Zsuzsanna: *Jakó Zsigmond és Imreh István*. = Both Noémi Zsuzsanna–Frank Tibor–Gyarmati György–Hatos Pál–Hunyadi György–Paládi-Kovács

A személyiség egészének vizsgálatára törekedtem, amihez a források tematikai sokszínűségére volt szükségem. Szakál Anna vitaindító írásában „kutatói egodokumentumok” alatt „[...] a szakmai kérdéseket felvető, tudományos problémákat tárgyaló vagy a tudomány működésére reflektáló leveleket, naplókat, jegyzeteket, visszaemlékezéseket, interjúkat, illetve az állambiztonsági megfigyelési iratanyagot [...]” ért. Úgy vélem, hogy a közgyűjteményekbe került személyes források hozzáférhetővé tételének korlátozása káros volna a redukcionizmussal szemben egyre inkább totalitásra törekvő kutatásra nézve.⁶ Nem beszélve arról, hogy nehézséget is okozna a tudományos életet és ennek mozgásait a személyiség egészéből kivonni.

Az egodokumentumok hasznosíthatósága a megfelelő kutatói kérdések és a forráskritika alkalmazásának függvénye. Utóbbihoz a felhasználandó forrás létrejöttének körülményeit és szerzőjének motivációit elengedhetetlen ismerni. Mindezeket túl az elbeszélők az esemény óta eltelt idő és az elbeszélés műfaja által is meghatározott módon alakítják narratívájukat.

A visszaemlékezések szerzői utólag, egy fix pontból konstruálják meg életük történetét. Egyszerre szűrnek át saját tapasztalataikon a valóságot, és teremtik, formálják, reprezentálják aktuális identitásukat. Ezzel szemben, a naplók és a levelek a személyiség fejlődését folyamatában ábrázolják, napról napra teremtik meg a változásban lévő azonosságot. A visszaemlékezéssel és a naplóval ellentétben, a levelekben közvetlenül jelen van a „másik” perspektívája, amit a 20. század második felének Romániában érvényes levélcenzúra tovább árnyal. Eltérő műfaji meghatározottságaik miatt a visszaemlékezések és a levelek más-más kérdések megválaszolására alkalmasak.

Imreh István élettörténetének ma már nincs „nulladik foka”, azaz kutatásom során szükségképpen viszonyulnom kellett azokhoz a mára már kanonizálódott elbeszélésekhez, melyek mentén az életmű értelmet nyert a tudományos és a szélesebb közönség számára. A kánon formálásában Imreh István is szerepet vállalt azért, hogy az 1970-es évektől vele készült interjúk és más, személyesebb hangvételű írásai révén, múltjának egy-egy mozzanatát elbeszéléssé formálta, és élettörténetének dramaturgiáját, ezzel együtt szakaszolását megalkotta.⁷

A visszaemlékezések természetére vonatkozóan hozható fel példának az a történet, mellyel Imreh István 1934-es iskolaváltását elbeszélte. 1930 és 1934 között ugyanis a kolozsvári unitárius kollégium diákja volt. Életének ebben az időszakában a képzőművészet iránt érdeklődött, mi több, törekvéseit siker koronázta. Könnyen elképzelhető, hogy apja ellenállásának hiányában, legközelebbi barátaihoz, a sepsibodoki Erdős Lászlóhoz és a gimnázium alsó osztályaiban hozzá közel kerülő Márkos Andrásához hasonlóan, művésszé vált volna, de nem így történt. 1934-ben idősebb Imreh István a brassói református felső kereskedelmi iskolába íratta fiát. Imreh István elbeszéléseiben apja döntését konkrét eseményhez köti. Eszerint, a döntés előzménye egy cikk volt, amelyben őt mint ígéretes tehetségnek mutató ifjú művészt méltatta a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* újságírója.⁸ A családi emlékezet szerint idősebb Imreh István éppen a hétfői heti vásárról Sepsibodok felé tartva értesült fia szárnybontogatásairól. Félt, hogy festő lesz, „bohémma

Attila–Palasik Mária–Romsics Ignác–Standeisky Éva–Weiss János: *Értelmiségi válaszutak 1945 után. Egy akadémiai ülészek előadásai*. Szerk. Papp Gábor. Bp. 2017. 179–195.

⁶ „Politikai életrajz” vs „totális életrajz”.

⁷ Lásd: *Imreh István irodalmi munkásságának könyvészete*. Összeállította: Károlyiné Domahidi Jolán. = *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kvár 1999. 537–555.

⁸ Imreh István történész. *Talentum*. „Öncélútságon felüli értelem.” Portréfilm Imreh István történetéről. 2001.

züllik”, így gyermekét a brassói kereskedelmi iskolába íratta, mely megfelelő helynek látszott arra, hogy a nagy bajszerű székelyeket, gémeskutakat és falu tornyokat rajzoló ifjú ambíciója „értelmes” pályára irányítsa.⁹

A két világháború közötti kolozsvári magyar sajtóban számos alkalommal cikkeztek arról, hogy 1929-től az unitárius kollégium hagyományai közé tartozott, hogy a tanévet záró ünnepség részeként a diákok évi munkáiból egész nyáron megtekinthető tavaszi tárlatot szerveztek.¹⁰ Rendszerint nagy lelkesedéssel és Tóth István tanári munkáját dicsérő szavakkal számoltak be az eseményről. Imreh István név szerinti méltatásával vagy az általa több ízben is emlegetett *Székelyföld küldi az őstehetségeket* című sajtócikkkel azonban nem találkoztam. Ezzel szemben a sajtóban több olyan írás is fellelhető, amely a középosztálybeli szülők gyermekeinek szellemi pályák irányába való fordulása helyett az ipari és kereskedelmi képzés elvégzésének szükségességét javallja. Érvrendszerük szerint „az új életpályákra való áttérésre” az értelmiségi szakmák telítettsége miatt lenne szükség. Az „új világ” hírnökei három-négy évi kereskedelmi és ipari képzést követően a 17-18 éves fiatalok számára önálló egzisztencia teremtésének lehetőségét irányozták elő.¹¹

Idősebb Imreh István is ezekhez hasonló igények mentén hozhatta meg az iskolaváltásra vonatkozó döntését, bizonyára számolva azzal is, hogy fia a négyévi kereskedelmi iskola elvégzését követően a család birtokában lévő bodoki kocsmá és vegyeskereskedés terheinek továbbvivője lesz. Mivel a brassói református kereskedelmi iskola az ország egyetlen magyar tannyelvű kereskedelmi képzést nyújtó intézménye volt, hasonló szándékú szülőknek, ha magyar nyelven kívánták taníttatni gyermekeiket, nem volt lehetősége választásra. Miután itt csak felső osztályok működtek, az sem zárható ki, hogy idősebb Imreh István már 1930-ban is pusztán átmenetileg íratta fiát a kolozsvári unitárius kollégiumba.

Brassóban töltött időszakát visszaemlékezéseiben Imreh István jellemzően a népi írókkal és a Dimitrie Gusti köré csoportosuló szociológiai mozgalommal való megismerkedés időszaként jellemezte.¹² Elbeszélése szerint ebben az időszakban személyes találkozásra is sor került. Eszerint, amikor Imreh István, a katonai előképzésben való aktív részvétel helyett, a Brassó megyei Farkasvágón a határ rajzolásával volt elfoglalva, egy mellé lehúzó autó ismeretlen utasai román nyelven érdeklődtek a Prázsmár felé vezető út felől. A munkájában megzavart fiatal türelmetlenül válaszolt, mert volt „valami ellenérzés az elegáns autóval, s így a benne ülőkkel szemben” is.¹³ A történet szerint a mogorva válasz ellenére az autó utasai kiszálltak, és Imreh István rajzainak célja felől érdeklődtek, mire azt a felvilágosítást kapták, hogy amúgy sem értenék, mert az szociológia. Az anekdota szerint, ekkor derült fény arra,

⁹ Farkas Máriával készült interjú. Kvár. 2011. Az interjú a birtokomban van; „Igyekeztem jó tanár lenni s az igazat írni.” *Születésnapon beszélgetés Imreh István professzorral*. Szabadság. 1999. szeptember 18. 9.

¹⁰ Lásd: *Diák művészek*. Keleti Újság. 1933. június 15. 5; *Rajz és kézimunka-kiállítás az Unitárius Kollégiumban*. Keleti Újság. 1934. június 19. 8; *Rajz- és kézimunka-kiállítás az Unitárius Kollégiumban*. Ellenzék. 1932. június 5. 14; *Évzáró kiállítás a kolozsvári unitárius gimnáziumban*. Ellenzék. 1932. június 14. 7; *Rajz és kézimunka-kiállítás az unitárius főgimnáziumban*. Ellenzék. 1933. június 20. 5; *Rajzkiállítás az Unitárius Kollégiumban*. Ellenzék. 1934. június 14. 8.

¹¹ Szathmáry Lajos: *Neveljük ipari és kereskedelmi pályára középiskolás ifjúságunkat*. Keleti Újság. 1934. június 17. 4.

¹² „Igyekeztem jó tanár lenni s az igazat írni.” I. m. 9.

¹³ *100 éve született Dimitrie Gusti. Szociológia tegnap és ma*. Beszélgetés Imreh Istvánnal. Erdélyi Lajos interjúja. Új Élet. XXII(1980). 14.

hogy az utasok közül az egyik Dimitrie Gusti, a másik kettő pedig két tanítványa, talán Traian Herseni és Henri H. Stahl volt.¹⁴

Lehet azt más forrásokkal összevetve mérlegelni, hogy az imént vázolt találkozásra valóban sor került-e, illetve, hogy az elbeszéléssel megegyező formában került-e sor. Az életírás vizsgálódási szempontjait követve azonban lényegesebbnek tartom annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a találkozást Imreh István miért tartotta fontosnak megosztani a publikummal? Ehhez azt a javarészt hozzá köthető, 1960-as évektől markánsan jelen lévő törekvést kell látni, mely az erdélyi magyar szociológia, illetve Venczel József második világháborút követően félresepert hagyatékának a felélesztését tűzte ki célul,¹⁵ ami a bukaresti szociológiai mozgalommal való párhuzamok hangsúlyozása révén volt lehetséges.¹⁶ Az elegáns autó utasaival kapcsolatban fellépő ellenérzésre való utalás Imreh István világnézetére vonatkozóan hordoz információkat.

A visszaemlékezésekben olyan hiányok is lehetnek, melyekre más típusú források használata révén nem láthatunk rá. Ilyenekkel akkor szembesülhetünk, ha az elbeszélő múltjának néhány mozzanata aktuális önképével és pozíciójával összeegyeztethetetlen.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályán őrzött iratokból tudunk egy esetről, melyről Imreh István visszaemlékezéseiből nem értesülünk. 1942. október 25-én Kissebes község közelében határincidens történt, melynek során Erdődy Ödön magyar királyi honvéd hadnagy életét vesztette. A holttestet a hatóságok Kolozsvárra szállították, ahonnan a boncolást követően, október 27-én a városi lakosság katonai pompa keretében a vonatállomásra kísérte. A gyászmenet soraiban a kolozsvári egyetem 800–850 hallgatója is jelen volt. A szertartást követően a tömeg szétoszlott, az ifjúság azonban román tulajdonban lévő intézmények és vállalatok ingatlanjainak rongálásába kezdett, amit a karhatalom fellépése ellenére is folytatott. Az azonosított diákok ellen bűnvádi eljárás indult, az ügyet a vezetés legfelsőbb szintjén tárgyalták. A minisztériumi tanácskozások során az a döntés született, hogy az eljárás lefolytatása súlyos következményeket vonna maga után, így a nyomozás szükségképpen lezárandó. Határozat nem született, mert a végzés szövegének tervezetét a külügyminiszter külpolitikai szempontból aggályosnak tekintette. A tüntetésen részt vevő és tettét beismerő gyanúsítottak között egy Imreh István nevű egyén is szerepelt.¹⁷

Hogy a sepsiszentkirályi Imreh István volt-e az, aki a tüntetésen részt vett, sajnos nem tudható biztosan. Az iratokban ugyanis a gyanúsítottak nevén kívül semmilyen más azonosító adat nem szerepel. A kolozsvári egyetem közzgazdaság-tudományi karán, és ez az egyetem irattári anyagából tudható, a szóban forgó időszakban két Imreh István is tanult.¹⁸ Az Imreh Istvánnal

¹⁴ Uo.

¹⁵ Ezek eredményeként született meg a *Változó valóság* első és második kötete, illetve a Venczel József írásait egybefogó *Az önismeret útján* című kiadvány. Lásd: *Változó valóság*. Szerk. Imreh István. Buk. 1979; *Változó valóság*. Szerk. Egyed Péter. Buk. 1984; Venczel József: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Buk. 1980.

¹⁶ Lásd bővebben: Both Noémi Zsuzsanna: *A bálványosváraljai falukutatás recepciótörténete. = Határhelyzetek IX.* (Fiatal tudomány – tudományunk fiataljai a Kárpát-medencében). Szerk. Bodó Barna–Szoták Szilvia. Bp. 2017. 59–79.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály. Bp. K 28. 70. csomó. 117. tétel. Magánosok elleni erőszak.

¹⁸ Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára. A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Közzgazdaság-tudományi Kara. 201c_6. Imreh István Pál Miklós egyetemi törzslapja.

egyébként Brassóban is osztálytárs,¹⁹ kézdivásárhelyi születésű Imreh István Pál Miklós értelmi-ségi családból származott,²⁰ az erdélyi faipar témakörében írt disszertációjával az 1943/1944-es tanévben doktori címet szerzett.²¹

Az 1942-ben bekövetkezett zavargások nem egyedülállóak a „kis magyar világ” időszakában. A tömegmegmozdulásokat jellemzően valamely dél-erdélyi magyarságot ért – vélt vagy valós – sérelem generálta. Az 1940-től kiélezett helyzet a háborús események előrehaladtával egyre kritikusabbá vált. 1944 márciusában egy, az *Ellenzék*ben megjelenő dél-erdélyi magyar elitet ért sérelemről szóló híradás is elég volt ahhoz, hogy a kolozsvári egyetem 100–120 hallgatója megtámadja a görögkatolikus szeminárium épületét, és az intézménybe bejutva a teológiai hallgatókkal általános verekezésbe bonyolódjon. A sérülésekkel és az épületben keletkezett károkkal járó dulakodásnak a rendőrség vetett véget.

Amikor Imreh István 1979-ben – Móricz Zsigmond kolozsvári látogatása kapcsán – egyetemi éveiről beszélt, sajnálkozva emlékezett vissza arra, hogy a kolozsvári magyar diákságnak nem volt szoros kapcsolata a román egyetemistákkal. „[...] arról tudakozódott – s én ezt nem tudom a mai napiglan feledni – hogy: teremtettünk-e kapcsolatokat, jó viszonyt a román fiatalokkal? Mondottuk, hogy voltak közeledési kísérletek, megbeszélések, s megvallottuk, hogy azok bizony nem sok eredményt hoztak. A beszámoló mondataiból ki is hallgatta Zsiga bácsi a kudarcokért másokat okoló, a tiszta lelkiismeret vádoló szavait elcsitítgató önfelmentést, mert egy kis idő múltán ő, aki főleg kérdezett, ekkor tanácsolt is, és nagy-nagy csendbe hullottak a szavai arról, hogy helyzetünknel fogva most minekünk kell sok megértéssel, több szeretettel, vállalva többségi voltunk erkölcsi kötelezettségeit, kezdeményoznünk, és az őszinte barátság szándékával kinyújtanunk kezünket román kollégáink fele.”²²

A visszaemlékezések csoportjába tartoznak azok az *oral history* módszerével nyert interjúk, melyeket kutatásom során Imreh István családtagjaival, kollégáival, diákjaival és barátaival készítettem. Ezek használatakor a leghangsúlyosabb tanulság az volt, hogy az interjúban a megkérdezettek legalább annyira önmagukról, mint Imreh Istvánról beszéltek. Tényszerű adatok vonatkozásában az elbeszélte forrásokra akkor hagyatkoztam, ha legalább három „tanú” egymástól függetlenül egybehangzóan ugyanazt állította.²³

Volt már róla szó, hogy a visszaemlékezésekben megkonstruált statikus identitásokkal szemben a naplók és levelek által rögzített képek „dinamikusak”, döntések helyett dilemmákra, a folytonosság helyett a törésekre és szakadásokra világítanak rá. Imreh István hagyományos értelemben vett naplót nem vezetett, azonban 1948 és 2003 között napi rendszerességgel bejegyezte egy füzetbe, hogy mivel mennyi időt töltött, kivel találkozott, mit olvasott, milyen

¹⁹ Az iskola irataiban a kézdivásárhelyi Imreh Istvánt vagy „Imreh István (b)” vagy „Imreh István Pál” néven emlegették. Arhivele Naționale Biroul Județeană Brașov [Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Kirendeltsége] (a továbbiakban ANBJB), Liceul Comercial Reformat cu Predare Maghiare, Brașov [Brassói Református Felső-Kereskedelmi Fiúiskola]. F 112.

²⁰ Apja, Imreh Samu közjegyző volt.

²¹ Kutatásom során számos alkalommal szembesültem névazonosságból vagy névhasznalásból adódó problémákkal. Minden ilyen alkalommal Pierre Bourdieu jutott eszembe, aki „életrajzi illúzióról” írva a személynevet látja olyan feltétlen és konstans azonosítónak, mely a születéstől a halálig megkülönbözteti az egyént embertársaitól. Bourdieu, Pierre: *Az életrajzi illúzió*. = Uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Bp. 2002. 68–76.

²² Imreh István: *A Móricz Zsigmond Kollégium ébresztése*. = Korunk XXXVIII(1979). 348–349.

²³ Ehhez kapcsolódóan lásd: Kövér György: *Írott orális történelem*. = Uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Bp. 2014. 306–326.

előadást tartott, hova utazott, vagy egyszerűen azt, hogy környezetében milyen jelentős esemény történt.²⁴ A szeriális jellege folytán elviekben kvantitatív elemzésekre is alkalmas forrás hasznosíthatóságát nehezíti, hogy a feljegyzések hiányosak, sok esetben csupán néhány órai tevékenység mibenlétéről tájékoztatnak, így nem próbálkoztam ezek alapján a társadalmi háló elemzésére vagy statisztikai kimutatások végzésére. Ezek helyett a munkanapló számos más kérdésemre válasszal szolgált. Időben azonosítani lehetett általa például Imreh István Román Kommunista Párttal való kapcsolatának kezdeti időszakát, rekonstruálhatóvá tette az 1956-os forradalom alatti tevékenységét, vagy éppen könnyűszerrel meg lehetett válaszolni általa a kérdést, hogy jelen volt-e Imreh István 1990-ben a Kriza János Néprajzi Társaság Sepsiszentgyörgy után Kolozsváron is megtartott alapító gyűlésén.

Nyilvánvaló, hogy a munkanaplók Imreh István számára elsősorban a hasznos időbeosztásra szolgáltak, és bizonyára a saját maga és munkáltatói irányában való elszámolást segítették elő. A bejegyzések tartalmát az „előzetes cenzúra” is befolyásolta. A füzetek ugyanis Imreh István íróasztalának elmaradhatatlan kellékei voltak. Szó szerint nyitott könyvek tehát azok számára, akik a helyiségbe bebocsátást nyertek, netán szerveztek. A naplóirás kezdete Imreh István sűrűsödő programjával esik egybe. Első bejegyzése 1946. november 25-én keletkezett. Az összesen 14 füzetnyi napló utolsó bejegyzése pedig 2002 októberéből származik. A füzet beteltével az ekkorra nagybeteg Imreh István, akinek már az írás is szemmel láthatóan erőfeszítésbe került, munkaképtelen lévén, indokolatlannak látta a naplóirás folytatását.

Az Imreh István által írt levelek összegyűjtésének nehézsége első sorban abban áll, hogy azok, ha egyáltalán megőrződtek, különböző helyeken vannak. Egy másik probléma ezekkel kapcsolatban az, hogy Imreh István szemmel láthatóan vallotta, hogy a szeretet volumenét nem levélírásban mérik, és viszonylag ritkán levelezett. Az üdvözlőkártyákkal kivételt tett, ezeket nagy gonddal készítette el, és akkurátusan küldözte azoknak, akiknek az ünnepi alkalmak valamelyikéből ki akarta fejezni jókívánságait. Az üdvözlőlapok a társadalmi háló megrajzolásának jó forrásai. Az a pár tucat levél, amelyet azon személyek hagyatékában találtam, akikkel Imreh István élete egy szakaszában közelebbi kapcsolatban állt, majd levelező viszonyba került, talán a kutatás legfontosabb kútfői voltak.

A személyes források tekintetében még a privát fényképekről szólnék. Ezek ugyanis az illusztrációs funkcion túl forrásértékkel is bírnak. Sűrítenek, és érzelmileg segítenek viszonyulni a múlthoz, annak egy-egy szereplőjéhez. A csoportképek szereplőinek elhelyezkedése személyek egymáshoz való viszonyáról és az egyének közösségen belüli státusáról is közvetítenek információkat. A fényképek sok esetben képesek az írott források alátámasztására, cáfolatára vagy árnyalására, de narratív források nélkül nem megszólaltathatók. A kép ugyanis nem mond többet minden szónál, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem beszél.

Az unitárius kollégium *Remény* című diáklapjának egy 1931-es számában közölt fényképe az iskola szellemiségének revíziós eszméhez való viszonyulására vonatkozóan bírt számomra az Imreh Istvánhoz kapcsolódó kutatás során revelációval. Míg az újságban közölt cikkek névleg visszaautasítják a revíziós eszmével való szimpatizálás, román hatóságok részéről az erdélyi magyar közösség irányába minduntalan megfogalmazódó vádját, addig a diáklap egy iskolai ünnepségről készült fényképmelléklete arról árulkodik, hogy a két világháború közötti időszakban

²⁴ A munkanapló füzetei Imreh István leszármazottainak birtokában vannak. A róluk készült másolatokat én őrzöm.

a „Nem, nem, soha!” felirat az osztályterem mintegy elmaradhatatlan tartozéka volt.²⁵ Mindez Imreh István szocializációs környezetének feltárása szempontjából nem jelentéktelen információ.

Következtetések gyanánt kijelenthető, hogy a múlt teljesebb megismeréséhez a különböző időben és eltérő céllal keletkezett források egyidejű és alapos forráskritikának alávetett alkalmazása révén juthatunk el. A történészek és az utókor közvetlen tapasztalatainak hiányában, a múlt eseményeiről „első kézből” tudósító személyes források a kutatások nélkülözhetetlen kellékei, ezek gyűjtését, feldolgozását és kutatók számára való hozzáférhetővé tételét kérdésen felül állónak gondolom. Miután a visszaemlékezések, naplók és levelek iránt a szélesebb nagyközönség érdeklődése is egyre nő, ezek publikálását pártolom. A jogi szabályozások betartásán túl, a személyes források tematikai vagy másmilyen szelekciója helyett az alapos és jegyzetekkel ellátott, kritikai forráskiadással látom áthidalhatónak azokat az etikai problémákat, melyek ezek szenzitív jellegéből adódnak/adódhatnak.

²⁵ Az Akadémiai Könyvtár Speciális Gyűjteménye. Kvár. *Remény* című diáklap. MsU 1298-XLIII (1930–1932).